

KS. GRZEGORZ SZAMOCKI

Gdańskie Seminarium Duchowne
Wydział Historyczny
Uniwersytet Gdański

Symbolika ołtarza w Joz 22,9-34

Streszczenie: Według tradycji biblijnej związanej z osiedleniem się Izraela w Kanaanie, potomkowie Gada i Rubena oraz połowa plemienia Manasses otrzymali na zamieszkanie ziemię na wschód od Jordanu. Tekst Joz 22 podaje, że ci Izraelici udzielili pomocy rodakom w zajmowaniu przyznanej im ziemi zachodniojordańskiej, a następnie wyruszyli, aby zamieszkać na swoim terytorium. Po drodze, nad Jordanem, zbudowali ołtarz. Lud pozostający po stronie zachodniej uznał ten ołtarz za nielegalny oraz za znak buntu i niewierności wobec JHWH, które na wszystkich ściągną gniew i karę Boga.

W rzeczywistości ołtarz nad Jordanem odpowiadał przepisom o ołtarzu dla JHWH. Nie był konkurencją dla ołtarza w centralnym sanktuarium w Szilo. Nie służył do składania ofiar ani żadnego kultu bałwochwalczego. Jako kopia ołtarza w Szilo otrzymał funkcję świadectwa. Miał świadczyć o przynależności plemion zajordańskich do ludu przymierza i o ich lojalności wobec JHWH. Był wyrazem ich troski o narodową i religijną więź i tożsamość.

Słowa kluczowe: Księga Jozuego, Izrael, ołtarz, wierność, tożsamość

Wprowadzenie

W Księdze Jozuego wyróżnia się trzy części. Pierwsza, obejmująca rozdziały 1–12, skupia się na temacie zajęcia przez Izraelitów Ziemi Obiecanej. W części drugiej, w rozdziałach 13–22, są podane informacje o rozdzieleniu wziętej w posiadanie ziemi między izraelskie plemiona. Część trzecia, którą stanowią rozdziały 23 i 24, zawiera mowy pożegnalne Jozuego oraz uwagi o jego śmierci i pogrzebie.

Według świadectwa Lb 32 i Pwt 3 plemiona Gada i Rubena oraz połowa plemienia Manasses otrzymały od Mojżesza pozwolenie na osiedlenie się na terenie na wschód od Jordanu. Warunkiem było udzielenie pomocy pozostałym Izraelitom w zajmowaniu ziemi zachodniojordańskiej (Lb 32,17-22; Pwt 3,18-20).

Joz 22,9-34 opisuje zdarzenie, jakie miało miejsce, gdy potomkowie Rubena i Gada oraz połowa plemienia Manasses wypełnili postawiony im przez Mojżesza warunek. Pomogli rodakom i z błogosławieństwem Jozuego wyruszyli, aby wrócić do ziemi swego zamieszkania. Nad brzegiem Jordanu zbudowali wyglądający okazale ołtarz (22,10). Na wieść o tym cała społeczność Izraelitów postanowiła wyru-

żyć przeciw nim na wojnę (22,11-12). Najpierw jednak wysłali delegację na czele z kapłanem Pinchase, aby rozmówić się, jakby nie było, ze swoimi rodakami. Przy próbie zrozumienia całej sytuacji nasuwają się pytania: Jakie znaczenie dla plemion Rubena i Gada oraz połowy plemienia Manasses miał wzniesiony przez nich ołtarz? Dlaczego pozostali Izraelici odebrali ten ołtarz za powód do wszczęcia wojny?

1. Formy, rodzaje i funkcje ołtarzy w Starym Testamencie

Ołtarze są znane prawie we wszystkich religiach. Według definicji słownikowej ołtarz (łac. *altare*) jest specjalnym miejscem lub konstrukcją przeznaczoną do rytualnego składania ofiar i nawiązywania kontaktu z bóstwem. W przestrzeni wokół ołtarza koncentruje się zawsze kult i komunikuje religijna wspólnota. Na ogół już sam ołtarz uchodzi za miejsce przynależące do sfery boskiej, czyli *sacrum*, i tym samym miejsce wyłączone z otoczenia profanego (*profanum*)¹.

W czasach starożytnych ołtarze wykonywano z różnych materiałów, najczęściej z kamienia. Pod względem formy stanowiły one zawsze jakieś podwyższenie. Konstruowano je w miejscach publicznych – w środku wspólnoty, na szczytach gór, w świątyniach, przed posagami, a także w domach².

W Biblii Hebrajskiej w odniesieniu do ołtarza 403 razy zastosowano termin *mizbēaḥ*, wywodzący się od rdzenia *zbḥ*, któremu przypisuje się znaczenie „zabijać/ubijać na ofiarę”. Słowo *mizbēaḥ* dosłownie oznacza więc miejsce, w którym dokonuje się uboju na ofiarę (*zeḥaḥ*)³. Ten sam termin *mizbēaḥ* został jednak użyty także w odniesieniu do ołtarza kadzielnego (np. Wj 30,27; 1Krl 6,20; 1Krn 6,34).

Według świadectwa tekstów Starego Przymierza pierwszy ołtarz dla JHWH zbudował Noe (*wajjiben nōaḥ mizbēaḥ lajhwh*) po potopie (Rdz 8,20)⁴. Na nim złożył ofiarę całopalną ze zwierząt⁵.

Patriarchowie wznosili ołtarze w miejscach objawienia Boga lub w miejscach, w których żyli i oddawali Bogu cześć. Abraham zbudował ołtarz w Sychem (Rdz 12,7) oraz między Betel i Ai (Rdz 12,8; 13,4), a Izaak w Beerszebie (Rdz 26,25).

¹ Por. M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 1988, s. 516; A. Szyjewski, *Ołtarz*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 14, red. E. Gigilewicz i in., Lublin 2010, s. 257; A. Szyjewski, *Ołtarz*, w: *Religia. Encyklopedia*, t. 7, red. T. Gadacz – B. Milerski, Warszawa 2003, s. 411.

² F.V. Reiterer, *Altar*, w: *Herders Neues Bibellexikon*, red. F. Kogler, Freiburg - Basel - Wien 2008, s. 23; R.D. Haak, *Altar*, w: *The Anchor Yale Bible Dictionary*, t. 1, red. D.N. Freedman, New York 1992, s. 165.

³ Ch. Dohmen, מִזְבֵּחַ *mizbeaḥ*, w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, t. 4, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry, Stuttgart 1983, s. 789; L. Koehler – W. Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, t. 1, Leiden 1995, s. 534-535; F. Brown – S.R. Driver – C.A. Briggs, *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon with Appendix Containing the Biblical Aramaic*, Peabody, Massachusetts 1997, s. 258.

⁴ Istnienie ołtarza można zakładać w Rdz 4,3-5, jakkolwiek nie jest tam wyraźnie wzmiankowany. Zob. np. G.J. Wenham, *Genesis 1-15* (Word Biblical Commentary; 1), Grand Rapids 1987, s. 189.

⁵ Na temat charakteru tej ofiary zob. np. J. Scharbert, *Genesis 1-11* (Die Neue Echter Bibel. Altes Testament; 5), Würzburg ³1990, s. 92-93; C. Westermann, *Genesis. Teil 2: Gen 4-11* (Biblischer Kommentar. Altes Testament; 1/2), Neukirchen-Vluyn ⁴1999, s. 607-608.

Jakub pierwszy ołtarz ustawił prawdopodobnie w Sychem (Rdz 33,20)⁶. Temu ołtarzowi nadał symboliczną nazwę „Bóg, Bóg Izraela” (‘ēl ’ēlōhē jīsrā’ēl). Wyznał w ten sposób, że Bóg stwórca, który nad Jabbokiem zmienił jego imię na „Izrael”, jest jego Bogiem, a domyślnie również Bogiem jego potomków⁷. Inny ołtarz Jakub zbudował w Betel (Rdz 35,1-7). Przynajmniej początkowo ołtarze wzniesione przez patriarchów nie wiązały się zasadniczo ze składaniem ofiar, lecz były raczej pomnikami, pamiątkami doświadczenia obecności Boga w formie teofanii. Zaznaczały trasę wędrówek patriarchów i były również świadectwem ich wiary w Boże obietnice i wdzięczności za nie⁸.

Według Księgi Wyjścia Mojżesz zbudował dwa ołtarze. Pierwszy został wzniesiony w Refidim, po zwycięskiej bitwie Izraelitów z Amalekitami (Wj 17,15). Nie miał on służyć do składania ofiar, lecz pełnić rolę pomnika (*zikkārôn* [por. Wj 17,14]), przypominającego o tym, co Bóg uczynił dla Izraelitów na pustyni. Mojżesz nadał ołtarzowi symboliczną nazwę „JHWH jest moim sztandarem” (*jhw h nissī*), oświadczając w ten sposób, że walka z Amalekitami została przeprowadzona pod egidą JHWH⁹. Drugi ołtarz Mojżesz zbudował u stóp góry Synaj. Ten akt był częścią ceremonii ratyfikacji przymierza (Wj 24,4). Obydwa ołtarze wzniesione przez Mojżesza, wzmiankowane w Księdze Wyjścia, zostały powiązane z przyszłością Izraela, z tym, czego lud JHWH później doświadczył. Zwycięstwo nad Amalekitami, przypominane przez ołtarz w Refidim (Wj 17,14), było zapowiedzią i obrazem sukcesu walk związanych z podbojem Kanaanu. Ołtarz z Wj 24,4, wraz z poleceniami złożenia na nim ofiar (Wj 24,5-8), antycypował złożony system ofiarniczy, o którym informują kolejne rozdziały Księgi Wyjścia¹⁰.

Stary Testament wzmiankuje, że ołtarz dla JHWH (*mizbēaḥ lajhw h*) zbudował także Gedeon (Sdz 6,24). Uczynił to na pamiątkę osobistego spotkania z JHWH. W nawiązaniu do pokrzepiających słów JHWH („Pokój z tobą. Nie bój się!” [*šālôm lēkā ’al-tîrā*]), Gedeon nadał ołtarzowi symboliczną nazwę: „JHWH jest pokojem”

⁶ Problem leży w wypowiedzi Rdz 33,18a, która w TM brzmi *wajjābō’ ja’aqōb šālēm ’ir šēkem ’ašer b’e’reš kēna’an* (dosł. „i przybył Jakub do Salem, miasta Sychem, które jest w ziemi Kanaan”). Niektórzy tłumacze i komentatorzy idą za wersją Pięcioksięgu Samarytańskiego, który zamiast *šālēm* ma *šālôm*, oddając frazę przez „przybył w pokoju do miasta Sychem”. Zob. np. G.J. Wenham, *Genesis 16–50* (Word Biblical Commentary; 2), Grand Rapids 2000, s. 300; J. Lemański, *Księga Rodzaju rozdziały 11,27–36,43. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament; I/2), Częstochowa 2014, s. 874-875.

⁷ Por. np. G.J. Wenham, *Genesis 16–50* (Word Biblical Commentary; 2), Grand Rapids 2000, s. 301; N.M. Sarna, *Genesis* (The JPS Torah Commentary; 1), Philadelphia, Pennsylvania 2002, 232.

⁸ Por. B. Hemelsoet, *Altar*, w: *Bibel-Lexikon*, red. H. Haag, Einsiedeln 1968, s. 53-54; G.J. Wenham, *Genesis 1–15*, s. 280.299; R.E. Averbeck, מִזְבֵּחַ (*mizbēaḥ*, pl. מִזְבְּחוֹת), w: *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*, t. 2, red. W.A. VanGemeren, Grand Rapids, Michigan 1997, s. 882; G.J. Wenham, *Genesis 16–50*, 192; N.M. Sarna, *Genesis*, s. 232.239.

⁹ Por. Ch. Dohmen, מִזְבֵּחַ *mizbeaḥ*, s. 793-794; C. Houtman, *Exodus, Vol. 2: Chapters 7:14-19:25* (Historical Commentary on the Old Testament), tł. z holend. S. Woudstra, Kampen 1996, s. 390; P. Enns, *The NIV Application Commentary: Exodus*, Grand Rapids, Michigan 2000, s. 351;

¹⁰ Por. P. Enns, *The NIV Application Commentary: Exodus*, s. 490.

(*jhw̄h sālôm*). Biblijna tradycja zachowała wspomnienie o zbudowaniu ołtarza dla JHWH również przez wielkich bohaterów religijnej i narodowej historii Izraela jak Samuel (1Sm 7,17), Saul (1Sm 14,35), Dawid (2Sm 24,25), Salomon (1Krl 7,48), czy Eliasza (1Krl 18,32).

Z biblijnych informacji wynika jasno, że ołtarz bywał nie tylko stołem ofiarnym. Często czyniono z niego pomnik. Osoba stawiająca go czyniła z niego znak wyrażający wewnętrzną postawę wobec Boga, nacechowaną wiarą w aktywną obecność Boga w świecie i wdzięcznością za doświadczenie tej obecności. Ołtarz postrzegano zatem niejednokrotnie w wymiarze symbolu, o czym świadczą czasami wspomniane symboliczne nazwy niektórych ołtarzy. Niekiedy w ołtarzu widziano również reprezentację samego Boga (np. Ps 26,6-7; 43,4)¹¹.

Według prawa ołtarza, zamieszczonego w Księdze Wyjścia (20,22-26) na samym początku Księgi Przymierza (Wj 20,22-23,33), ołtarz należało budować z ziemi (*mizbaḥ 'aḏāmāh*) lub z kamienia (*mizbaḥ 'aḥānīm*). W przypadku ołtarza z ziemi w grę mogła wchodzić ubita ziemia, darnina lub mieszanka ziemi i kamieni. W odniesieniu do ołtarza z kamienia zostało zalecone, aby nie był to kamień ciosany (*gāzīt*), szlifowany, ale naturalny, gdyż przyłożenie do niego dłuta zbezcześciłoby ołtarz (Wj 20,25). Ten przepis mógł mieć na celu zapobieganie rzeźbieniu na ołtarzach boskich symboli lub wizerunków albo też posiadać charakter antykananejski, gdyż Kananejczycy wznosili ołtarze z kamieni obrobionych, oszlifowanych. W poświadczonej w tekście restrykcji mogło jednak chodzić po prostu o zapewnienie nieskażonej, naturalnej jakości ołtarza dla JHWH¹². Zgodnie z prawem ołtarza do ołtarza nie powinny też prowadzić żadne schody, aby nie odkryła się nagość osoby wstępującej (Wj 20,26). Ten zakaz został skierowany najprawdopodobniej przeciwko wprowadzaniu do kultu jakichkolwiek elementów seksualnych¹³.

Teksty biblijne poświadczają, że niektóre ołtarze na górnej powierzchni w czterech rogach miały wystające w górę części nazwane „rogami ołtarza” (*qarnôt ham-mizbēaḥ*). W ramach ceremonii konsekracji bądź przebłagania bywały one pomazywane krwią składanego w ofierze zwierzęcia (np. Wj 29,12; 30,10; Kpł 4,7.18.25;

¹¹ O. Keel, *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament: am Beispiel der Psalmen*, Göttingen ⁵1996, s. 127; zob. także G. Ravasi, *Il libro dei Salmi. Vol. I (1-50). Commento e attualizzazione*, Bologna 1997, s. 490; P.C. Craigie, *Psalms 1-50* (Word Biblical Commentary; 19), Grand Rapids, Michigan ²2004, s. 226.

¹² Miszna w *Middoth* 3,4 tłumaczy zakaz ciosania kamienia ołtarzowego za pomocą dłuta następująco: „Żelazo zostało stworzone, aby skracać dni człowieka, natomiast ołtarz został stworzony, aby wydłużać dni człowieka. Nie przystoi więc wymachiwać tym, co skraca [życie] nad tym, co życie wydłuża” – za L. Goldschmidt, *Der Babylonische Talmud*, t. 12, Frankfurt am Main 1996, 325. Zob. także np. E. Robertson, *The Altar of Earth* (Ex 20,24-26), „The Journal of Jewish Studies” 1/1 (1948-1949), s. 18-20; D. Conrad, *Studien zum Altargesetz: Ex 20:24-26*, Marburg 1968, s. 21-23; B.S. Childs, *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary* (The Old Testament Library), Louisville 1976, s. 466; N.M. Sarna, *Exodus* (The JPS Torah Commentary; 2), Philadelphia, Pennsylvania 1991, s. 116-117.

¹³ Zob. np. B.S. Childs, *The Book of Exodus*, s. 466-467; J. Scharbert, *Exodus* (Die Neue Echter Bibel. Altes Testament; 24), Würzburg 1989, s. 87-88.

8,15; Ez 43,20). Geneza i znaczenie rogów ołtarza nie są do końca znane. Pierwotnie mogły być traktowane głównie jako ozdoba ołtarza oraz pełnić funkcję praktyczną przy składaniu ofiar. Niekiedy uważano je również za elementy maseb, które z biegiem czasu były coraz bardziej przybliżane do ołtarza, aż ostatecznie zostały umiejscowione na jego rogach. Jako takie symbolizowały Bożą obecność. Przypisywano im szczególną świętość. Wskutek tego stawały się niekiedy celem świątecznej procesji (np. Ps 118,27). Przy nich człowiek szukający ratunku znajdował azyl. Gdy się uchwycił rogów ołtarza, wchodził pod ochronę samego Boga (1Krl 1,50; 2,28; por Wj 21,13-14). Odrąbanie zaś rogów oznaczało zniszczenie ołtarza i sanktuarium (Am 3,14)¹⁴.

Przepisy o sanktuarium pustynnym nakazywały sporządzić ołtarz do składania ofiar całopalnych, ustawiając go przed wejściem do Namiotu Spotkania (Wj 27,1-8; 40,6), i drugi do spalania kadzidła, który miał stać przed zasłoną wiszącą przed Arką (Wj 30,1-6; 40,5). Obydwa ołtarze stały również w świątyni Salomona. Ołtarz całopaleń z nieciosanych kamieni, przykryty brązem, stał przed przybytkiem (2Krl 16,14), a ołtarz kadzenia w miejscu świętym (1Krl 6,20). Podobnie sprawa tych ołtarzy wyglądała w tzw. drugiej świątyni, aż do jej zburzenia przez Tytusa w 70 r. po Chr. (Ezd 3,1-3; 1Mch 1,21; 4,44-47.49; Łk 1,8-11)¹⁵.

2. Starotestamentowe przepisy o miejscu i ilości ołtarzy

Prawo ołtarza w Wj 20,22-26 reguluje także kwestię miejsca stawiania ołtarza do składania ofiar. Należało to czynić „w każdym miejscu” (*b'kol-hammāqôm*), gdzie JHWH będzie kazał wspominać swoje imię (20,24b). Zgodnie z tym przepisem prawnie dozwolone było więc wznoszenie ołtarza w wielu różnych miejscach, które JHWH usankcjonował poprzez teofanię lub w inny sposób¹⁶. Przykładem ołtarza spełniającego te wymogi jest wspomniany już ołtarz zbudowany przez Mojżesza u stóp góry Synaj (Wj 24,4) oraz ołtarz zbudowany przez Eliasza na górze Karmel (1Krl 18,30-39). W jednym i drugim przypadku ze złożeniem ofiary na ołtarzu wiązało się doświadczenie obecności i błogosławieństwa Boga JHWH.

Instrukcje prawa ołtarza w Wj 20,24-26 (ołtarz ma być z kamieni nieciosanych,

¹⁴ E. Robertson, *The Altar of Earth* (Ex 20,24-26), s. 18-21; Ch. Dohmen, מִזְבֵּחַ *mizbeaḥ*, s. 799-800; B. Kedar-Kopfstein, קָרָעַן *qarʾen*, w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, t. 7, red. H. Ringgren – H.-J. Fabry, Stuttgart 1993, 185-186; O. Keel, *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik*, 128; H. Simian-Yofre, *Amos. Nuova versione, introduzione e commento* (I libri biblici. Primo Testamento; 15), Milano 2002, 76; L.C. Allen, *Psalms 101-150, Revised* (Word Biblical Commentary; 21), Grand Rapids, Michigan 2002, s. 167-168.

¹⁵ Więcej zob. np. R. de Vaux, *Ancient Israel. Its Life and Institutions*, tł. J. McHugh, London 1994, 409-413.

¹⁶ Pięcioksiąg Samarytański w Wj 20,24b opuszcza *b'kol* („w każdym”) i ma tylko *bammāqôm* („w miejscu”). Prawdopodobnie chce w ten sposób wskazać, że - zgodnie z samarytańską tradycją - legalny był tylko ołtarz na górze Garizim. Zob. np. B.S. Childs, *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary* (The Old Testament Library), Louisville 1976, s. 447; J. Scharbert, *Exodus* (Die Neue Echtere Bibel; 24), Würzburg 1989, s. 87; R.E. Averbeck, מִזְבֵּחַ (*mizbeaḥ*, pl. מִזְבְּחִים), s. 884.

bez schodów, w miejscu, w którym JHWH będzie kazał wspominać swoje imię) wyrażają pośrednio troskę o wyłączność kultu JHWH, na czym wyraźnie skupiają się pierwsze sformułowania tego prawa w 20,22-23. To samo pragnienie towarzyszyło z pewnością formułowaniu innych przepisów o ołtarzach, ofiarach i kulcie, jak i o przeprowadzaniu religijnych reform. Świadczyć o tym mogą pierwsze normy Kodeksu Świętości (Kpł 17-26), nakazujące zabijanie zwierząt i składanie ich w ofierze na jednym ołtarzu zlokalizowanym przed wejściem do Namiotu Spotkania (Kpł 17,1-9), oraz deuteronomiczne prawo z Pwt 12, które Izraelici mają przestrzegać po wejściu do Ziemi Obiecanej. W Pwt 12,5-14 został wyrażony jednoznaczny nakaz składania ofiar tylko na jednym miejscu, które JHWH Bóg wybierze „na mieszkanie dla imienia swego” (w. 11). Jeden ołtarz w miejscu wybranym przez JHWH miał być opozycją do licznych ołtarzy w różnych miejscach, na których składano ofiary bogom w ramach kultu kananejskiego¹⁷.

Sprawa centralizacji kultu ofiarniczego poruszona w Pwt 12 stanowi trudność interpretacyjną. Chodzi zwłaszcza o rozbieżność pomiędzy wypowiedziami z Pwt 12,5.14, zalecającymi składanie ofiar tylko na jednym miejscu, a przepisem z Wj 20,24, dopuszczającym wiele ołtarzy i w różnych miejscach. W historii badań tego problemu pojawiły się różne propozycje jego rozwiązania. J. Wellhausen dostrzegł w prawie z Wj 20,24 odzwierciedlenie pierwszego, pre-profetycznego okresu historii kultu, natomiast w regulacjach z Pwt 12 świadectwo drugiego okresu zmagania i przeobrażeń w tym zakresie¹⁸.

Znany jest pogląd, który przepisy z Pwt 12 łączy z centralizacją kultu w czasach króla Jozjasza (641-609 przed Chr.). Izraelici mieli zniszczyć liczne ołtarze istniejące dotąd na ich terytorium i cały kult ograniczyć do jednego miejsca i jednego ołtarza w Jerozolimie¹⁹. Niektórzy badacze, reprezentując stanowisko bardziej konserwatywne, utrzymują, że sformułowania Pwt 12 sięgają czasów na długo przed Jozjaszem i jako takie antycypują ustanowienie centralnego sanktuarium w Jerozolimie, gdy Izrael osiadł w Ziemi Obiecanej i Bóg udzieli mu „pokoju ze strony wszystkich okolicznych wrogów” (Pwt 12,10). Taka sytuacja miałaby mieć miejsce od czasów Salomona. Izraelski kult religijny miałby odtąd skupiać się wokół ołtarza świątyni jerozolimskiej (2Krl 22-23).²⁰ Inni komentatorzy łagodzą nieco powyższy pogląd. Dopuszczają wprawdzie, że prawo z Pwt 12 ma w perspektywie ustanowie-

¹⁷ Zob. np. B.A. Levine, *Leviticus* (The JPS Torah Commentary; 3), Philadelphia, Pennsylvania 1989, s. 111-112; R.S. Hess, *Leviticus*, w: *The Expositor's Bible Commentary. Revised Edition, Vol. 1: Genesis-Leviticus*, red. T. Longman III – D.E. Garland, Grand Rapids, Michigan 2008, s. 731-733; M.A. Grisanti, *Deuteronomy*, w: *The Expositor's Bible Commentary. Revised Edition, Vol. 2: Numbers-Ruth*, red. T. Longman III – D.E. Garland, Grand Rapids, Michigan 2012, s. 614.

¹⁸ J. Wellhausen, *Prolegomena to the History of Ancient Israel*, Gloucester, Massachusetts 1973, s. 30-33.

¹⁹ Zob. np. S.R. Driver, *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy. International Critical Commentary*, Edinburgh 1901, s. 140-145; M. Weinfeld, *Deuteronomy 1-11* (Anchor Bible), New York 1991, s. 76-77; M.A. Grisanti, *Deuteronomy*, s. 616-617.

²⁰ Np. T. Longman III, *Immanuel in Our Place: Seeing Christ in Israel's Worship* (The Gospel According to the Old Testament), Phillipsburg, New Jersey 2001, s. 39-45;

nie jedynego sanktuarium w Jerozolimie, jednak zaleca, aby do tego czasu ofiary dla JHWH były składane w jednym zaaprobowanym miejscu i na jednym ołtarzu w danym czasie. Zgodnie z tak rozumianym prawem wraz z przenoszeniem przybytku z miejsca na miejsce jego nowa lokalizacja stawała się owym jedynym akceptowalnym miejscem składania ofiar w ramach kultu JHWH²¹.

Postrzeganiu Pwt 12 jako zapisu norm mówiących o jednym centralnym sanktuarium z ołtarzem, które we wczesnej historii Izraela mogło się znajdować w jednym, chociaż różnie określanym miejscu, a od czasów Salomona jego rolę przejęła jerozolimska świątynia, nie sprzyjają jednak informacje z następujących po Pwt 12 biblijnych narracji. Wynika z nich, że Izraelici okazjonalnie składali ofiary (bez boskiego potępienia) także poza głównym miejscem kultu danego czasu (np. Joz 8,30-35; Sdz 2,5; 6,26; 13,16-23; 1Sm 6,14-15; 2Sm 6,13) i to również, gdy już istniała świątynia jerozolimska (np. 1Krl 18,30-38)²².

Jako mocno zasadna jawi się opinia, że w prawnych zaleceniach z Pwt 12 chodzi nie tyle o ilość legalnych miejsc dla ołtarza i ofiarniczego kultu albo o lokalizację właściwego ku temu miejsca, co raczej o jego rodzaj, charakter i naturę. Pwt 12 komunikuje głównie to, że dla ludu przymierza legalne dla stawiania ołtarza jest tylko takie miejsce, które sam JHWH wybiera i które jest poświęcone dla kultu JHWH. Rzeczywistym celem przepisów w Pwt 12 jest przede wszystkim usunięcie bałwochwalstwa i ochrona przed religijnym synkretyzmem²³.

Wielość ołtarzy dla JHWH w tym samym czasie sugeruje wypowiedź z 1Sm 7,17 i z 1Krl 19,10. Według prawa podanego w Pwt 16,21 dozwolona jest budowa ołtarza Boga JHWH w różnych miejscach, jednak trzeba przy tym strzec się przed bałwochwalstwem i religijnym synkretyzmem.

W Pwt 27,4-7 JHWH poleca zbudowanie ołtarza na górze Ebal, w pobliżu Sychem, co świadczy o kontynuacji legalizacji rodzaju ołtarza opisanego w Wj 20,24-26. Nieprzypadkowe jest też miejsce, w którym Izraelici mają zbudować ołtarz, gdy przejdą Jordan (Pwt 27,4). Sychem, leżące między górami Ebal i Garizim, było pierwszym miejscem, w którym Abraham zbudował ołtarz, po tym jak ukazał mu się tam JHWH i „rzekł: Twojemu potomstwu oddaję właśnie tę ziemię” (Rdz 12,7). Izraelici, budując ołtarz na górze Ebal, wyrazili symbolicznie, że wzięli w posiadanie ziemię obiecaną im od czasów Abrahama, uznając, że jest to ziemia

²¹ Np. J. Thompson, *Deuteronomy*, Downers Grove, Illinois 1974, s. 166-167; P.C. Craigie, *The Book of Deuteronomy* (New International Commentary on the Old Testament), Grand Rapids, Michigan 1976, s. 217; J. Ridderbos, *Deuteronomy. Bible Student's Commentary*, tr. E.M. van der Maas, Grand Rapids, Michigan 1984, 153-155. J.G. McConville, *Time, Place and the Deuteronomistic Altar-Law*, w: *Time and Place in Deuteronomy* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series; 179), red. J.G. McConville – J.G. Millar, Sheffield 1994, s. 120-121; J.G. McConville, *Deuteronomy* (Apollos Old Testament Commentary; 5), Downers Grove, Illinois 2002, s. 220.

²² Por. M.A. Grisanti, *Deuteronomy*, s. 614-615

²³ Więcej zob. J. Neihaus, *The Central Sanctuary: Where and When?*, „Tyndale Bulletin” 43/1 (1992), s. 5-20; G. Wenham, *Deuteronomy and the Central Sanctuary*, „Tyndale Bulletin” 22 (1971), s. 109-116; E.H. Merrill, *Deuteronomy* (The New American Commentary; 4), Nashville, Tennessee 1994, s. 223-224; M.A. Grisanti, *Deuteronomy*, s. 615.617.

JHWH, ziemia Jego obecności; miejsce, gdzie JHWH polecił wspominać swoje imię (por. Wj 20,24b)²⁴. Każdy podobny, pojedynczy ołtarz zbudowany przez Izraelitów w Ziemi Obiecanej był dla JHWH jednym z głównych środków do ustanowienia swojego imienia na tej ziemi. JHWH, poprzez umieszczenie swojego imienia na akceptowalnym miejscu kultu, demonstrował, że jest właścicielem tego miejsca i jako najwyższy władca i właściciel Ziemi Obiecanej może wyznaczać miejsce dla siebie²⁵. Dla Izraelitów zbudowanie ołtarza w miejscu „wskazanym” przez JHWH mogło więc wyrażać symbolicznie również ich prawo do ziemi, na której ołtarz został zbudowany, a także ich uznanie, że głównym właścicielem tej ziemi jest JHWH, tam obecny i tam doświadczany.

3. Nieporozumienie związane z ołtarzem z Joz 22,9-34

Według opowiadania z Joz 22,9-34 synowie Rubena, synowie Gada i połowa plemienia Manasses wyruszyli z Szilo, aby udać się do ziemi Gilead (22,9). Szilo, po zajęciu przez Izraelitów ziemi Kanaan, zaczęło pełnić rolę centrum kultowego. Tam powstało sanktuarium z Namiotem Spotkania i ołtarzem do składania ofiar (Joz 18,1.8-10). Gdy Rubenici, Gadyci i połowa plemienia Manasses, zmierzając do Gileadu, „przybyli w okolice Jordanu, które są w ziemi Kanaan (*'el-g'elilôt hajjardēn 'ašer be'ereš k'na'an*), zbudowali ... tam ołtarz przy Jordanie, ołtarz wielki z wyglądu (*jibnū ... šām mizbēaḥ 'al-hajjardēn mizbēaḥ gādōl l'mar'eh*), (Joz 22,10). Dalej tekst biblijny informuje o usłyszeniu przez pozostałych Izraelitów, że ów ołtarz zbudowano – dosłownie – „na przedzie ziemi Kanaan, w okolicach Jordanu, po stronie synów Izraela (*'el-mūl 'ereš k'na'an 'el-g'elilôt hajjardēn 'el- 'ēber be'ne' jisrā'ēl*)” (Joz 22,11), i o ich postanowieniu wyruszenia na wojnę przeciw plemionom zajordańskim (Joz 22,12).

Nieemożliwe jest dokładne wskazanie miejsca, w którym zajordańskie plemiona Izraela zbudowały wspomniany ołtarz. Zacytowany wyżej tekst informuje jedynie, że było to w ziemi Kanaan, na jej przedzie, przy Jordanie, po stronie synów Izraela (22,10-11), czyli należy przyjąć, że po stronie zachodniej²⁶. Gilead, do którego owe dwa i pół plemiona izraelskie zmierzały, aby się tam osiedlić, znajdował się natomiast na wschód od Jordanu.

U podstaw wspomnianego w Joz 22 problemu z ołtarzem leżał z pewnością religijno-polityczny status Gileadu. Chodzi bowiem o to, czy ziemia, na której osiedli-

²⁴ Podobnie np. R.E. Averbeck, מִזְבֵּחַ (*mizbēaḥ*, pl. מִזְבְּחוֹת), s. 887.

²⁵ Tak np. P.T. Vogt, *Religious Concepts in the Theology of Deuteronomy: A Re-Appraisal of Deuteronomical Theology and the Significance of Torah*, dysertacja doktorska - University of Gloucestershire, 2003, s. 183. Zob. także D.I. Block, *The NIV Application Commentary: Deuteronomy*, Grand Rapids, Michigan 2012, s. 306; M.A. Grisanti, *Deuteronomy*, s. 615.

²⁶ Pogląd N.H. Snaith'a (*The Altar at Gilgal: Joshua XXII 23-29*, „Vetus Testamentum” 28/3 [1978], s. 330-335), że miejscem tym było Gilgal, trudno podtrzymać. Gilgal otrzymało bowiem swój religijny status tuż po przejściu Izraelitów przez Jordan (Joz 3-4). Por. V. Fritz, *Das Buch Josua* (Handbuch zum Alten Testament; 1/7), Tübingen 1994, s. 222.

ło się plemię Rubena, Gada i połowa plemienia Manasses, była Ziemią Obiecaną Izraela.

W tekstach biblijnych można dostrzec świadectwo trzech koncepcji odnośnie granic Ziemi Obiecanej. Podejście historyczno-krytyczne pozwala powiązać każdą z nich z jakimś okresem i nurtem w religijnej historii Izraela. Według jednej z tych koncepcji, całe Zajordanie było darem JHWH dla Izraela. W wypowiedziach, które o tym mówią, można dostrzec jednak pewne niuanse. Ziemię na zachód od Jordanu dał Izraelitom JHWH i to „jako dziedzictwo” (*b^enaḥ^alāh*) (np. Lb 26,53; 34,2; 36,2; por. Pwt 12,10; Joz 1,2-3.6.11). Z kolei dającym ziemię transjordańską jest zasadniczo Mojżesz (Lb 32,33; Pwt 3,12b-13a.15-17), jakkolwiek nie ma tu mowy o dawaniu na dziedzictwo (*b^enaḥ^alāh*). Jeżeli zaś tekst podaje, że dającym tę ziemię jest JHWH, to nie dopowiada, że daje na dziedzictwo (*b^enaḥ^alāh*), lecz że daje do dyspozycji, dosłownie „w rękę” (*b^ejād*) Mojżesza (Lb 21,34; 2,24; 3,2) i Izraelitów (Pwt 3,3). Wynika stąd, iż status ziemi transjordańskiej zasadzał się nie tylko na tym, że była ona darem Boga, lecz zależał również od tego, co obdarowani z tą ziemią zrobili, jaki nadali jej charakter, czyli jaka była ich ręka wobec tej ziemi. Ta koncepcja mogła się znaleźć już w najstarszym materiale deuteronomistycznym - czasów Jozjasza i odzwierciedlać ideał rozciągłości państwa izraelskiego lub tradycje mówiące o jego zakresie przed jego podziałem²⁷.

Według innej koncepcji wschodnia granica Ziemi Obiecanej przebiegała wzdłuż Jordanu. Przed przyjściem Izraelitów Transjordania należała do Moabitów i Ammonitów, krewnych ludu izraelskiego, potomków Lota i Ezawa (Rdz 13; 19,30-38). Tę ziemię przywłaszczył sobie siłą Sichon, król Amorytów. Bóg JHWH dał Izraelitom do dyspozycji, dosłownie „w rękę” (*b^ejād*), zarówno Sichona jak i zagarniętą przez niego ziemię (Pwt 2,24.30-33.36). Izraelici weszli więc w posiadanie Transjordanii na zasadzie „prawa do podboju”. Ziemią na dziedzictwo dla Izraela była zaś ziemia na zachód od Jordanu. Ostatecznie w niej spoczął przybytek JHWH i stała się ona ziemią Jego obecności (Joz 22,19). Powyższy pogląd przypisuje się kręgom kapłańskim i deuteronomistycznym okresu wygnania babilońskiego²⁸.

Trzecia koncepcja jest właściwie kombinacją dwóch poprzednich. Według niej południowo-wschodnia granica Ziemi Obiecanej biegła wzdłuż potoku Jabbok i dalej na południe wzdłuż Jordanu. Argumentem za takim poglądem może być między innymi wzmianka, że Izraelici nie prosili Oga, króla Baszanu, o możliwość przejścia

²⁷ Por. M. Weinfeld, *The Extent of the Promised Land – the Status of Transjordan*, w: *Das Land Israel in biblischer Zeit* (Göttinger theologische Arbeiten; 25), red. G. Strecker, Göttingen 1983, s. 23-24; G. Szamocki, *Hebrajskie wyrażenie be-/le-nachala („jako dziedzictwo”) i be-jad („w rękę”) w odniesieniu do Bożego daru ziemi dla Izraela*, „Przegląd Religioznawczy” 217/3 (2005), s. 3-8; G. Szamocki, *Przejście Izraelitów przez Jordan* (Joz 3,1-5,1). *Historiografia, teologia, pareneza*, Gdańsk 2011, s. 254.

²⁸ M. Ottosson, *Gilead: Tradition and History* (Coniectanea Biblica. Old Testament Series; 3), Lund 1969, s. 240-241; Seebass, H., „*Holy*” Land in the Old Testament: Numbers and Joshua, „Vetus Testamentum” 56/1 (2006), s. 92-104; G. Szamocki, *Przejście Izraelitów przez Jordan* (Joz 3,1-5,1). *Historiografia, teologia, pareneza*, Gdańsk 2011, s. 254.258.

przez jego kraj. On nie leżał na trasie ich wędrówki do Kanaanu. Mimo to poszli w kierunku Baszanu, pobili Oga i wzięli w posiadanie jego ziemię (Lb 21,34-35; Pwt 3,2-3). Takie działanie z pewnością opóźniło wkroczenie na ziemie zachodniojordańskie. Znajduje ono jednak uzasadnienie w traktowaniu Baszanu za część Ziemi Obiecanej. Podbój Baszanu był wówczas pierwszym etapem zajmowania przez Izraelitów przeznaczonej im ziemi. Jeszcze innego argumentu dla koncepcji południowo-wschodniej granicy Ziemi Obiecanej wzdłuż Jabboku i południowej części Jordanu, dostarcza historia Jakuba. Po opisanym w Rdz 33 spotkaniu z Ezawem nad rzeką Jabbok, Jakub nie szedł już dalej na południe, lecz najpierw zatrzymał się w Sukkot (nad Jabbokiem od północy), a potem przekroczył Jordan i udał się do Sychem. Odpowiada to pogładowi, że Jakubowi i jego potomstwu zostały dane ziemie na północ od Jabboku i na zachód od Jordanu. Taka koncepcja może pochodzić od tzw. późnego deuteronomisty, działającego w czasach perskich, gdy potok Jabbok stanowił granicę pomiędzy Gileadem i Ammonem – prowincjami satrapii zwanej Transeufrateą²⁹.

Według Joz 22,4 dla dwóch i pół z izraelskich plemion Transjordanii stała się ziemią ich własności (*'eres 'ahuzzāh*), którą dał im Mojżesz. Wszyscy Izraelici o tym wiedzieli. Wszyscy jednak mieli także świadomość, że nie jest to „ziemia własności JHWH, w której spoczął przybytek JHWH” (*'eres 'ahuzzat jhwh 'asher sākan-šām miškan jhwh*) (Joz 22,19). Właśnie z tego powodu w opinii plemion zachodniojordańskich Transjordanii uchodziła za ziemię nieczystą (*tēmē'āh*). Wyrazili to zachodniojordańscy posłańcy, gdy przybyli do owych dwóch i pół plemion, którzy zbudowali ołtarz nad Jordanem (Joz 22,19).

Dla Izraelitów osiedlonych na zachód od Jordanu postawienie tego ołtarza wielkiego z wyglądu (*mizbēah gādōl lemar'eh*) poza tym, który był w Szilo, stało się powodem ich niepokoju i oburzenia, a nawet skłoniło do podjęcia decyzji o wszczęciu wojny przeciwko rodakom, którzy ten ołtarz zbudowali. Miejsce tego ołtarza nie zostało wskazane przez JHWH po to, aby akurat tam wspominać Jego imię (por. Wj 20,24). Wybrali je sami budowniczy ołtarza.

Według opisu biblijnego plemiona zachodniojordańskie uznały ów ołtarz, zbudowany nad Jordanem, za wyraz niewierności i buntu przeciw JHWH (Joz 22,16.18.19.22.30). Dla mówienia o niewierności w tekście hebrajskim Joz 22 jest użyta rzeczownikowa i czasownikowa forma od rdzenia *m'l*. W Biblii Hebrajskiej pochodzące od niego słowa są stosowane na oznaczenie niewierności wobec Boga lub człowieka, powstałej wskutek naruszenia relacji nacechowanej zaufaniem (np. Kpł 5,15.21; Lb 5,6.11-31; Ez 14,13-30). W sferze sakralno-prawnej wiązało się to z wykroczeniem przeciw kultowej czystości, a ta była konieczna dla zachowania religijnej tożsamości. Czyny określane jako *ma'al* są zestawiane z nieprawo-

²⁹ J.B. Pritchard (red.), *Wielki atlas biblijny*, tł. T. Mieszkowski, Warszawa 1997, s. 90-91; C.G. den Hertog, *Der geschichtliche Hintergrund der Erzählung Joz 22*, w: *Saxa Loquentur. Studien zur Archäologie Palästinas / Israels*, Fs. V. Fritz, red. C.G. den Hertog – U. Hübner – S. Münger, Münster 2003, s. 78-80; G. Szamocki, *Przejście Izraelitów przez Jordan*, s. 252-253.259.

ścią, bezbożnością i grzechem. Zasługiwały na Bożą karę, niekiedy również na karę śmierci (zob. np. Joz 7,1; Ez 18,24). W 1Krn 5,25-26 jest wzmianka, że Rubenici, Gadyci i Manassyci popełniali *ma'al*, oddając się nierządowi z bogami ludów, które Bóg przed nimi wytracił. *Ma'al* było więc odwróceniem się od Boga, wykroczeniem niszczącym relacje z Nim (np. 2Krn 29,6; por. 1Krn 10,13). Termin *ma'al* oznacza także wtargnięcie człowieka w sferę Boga oraz zamach na Jego własność i prerogatywy (np. Joz 7,1; 2Krn 26,16-18)³⁰.

W klasyfikowaniu zbudowania ołtarza nad Jordanem w kategoriach „buntu” tekst hebrajski Joz 22 używa czasownika *mārad*. W innych miejscach Biblii Hebrajskiej znalazł on zastosowanie zarówno w kontekście profannym jak i religijnym. W pierwszym przypadku został użyty na określenie próby wyrwania się z politycznej zależności, dla uzyskania politycznej niezależności i samodzielności (np. Rdz 14,4; 2Krl 18,7; Ne 2,19; Ez 17,15). W kontekście teologicznym, religijnym oznacza próbę wyzwolenia się spod determinującej wszystko władzy Boga poprzez opieranie się JHWH i odwracanie się od Niego (np. Lb 14,9; Ne 9,26; Ez 2,3; 20,38; Dn 9,5)³¹.

Zbudowanie ołtarza nad Jordanem, w miejscu, którego nie wskazał JHWH - teofanią lub jakimś szczególnym działaniem, w miejscu innym niż centralne sanktuarium w Szilo, przez ludzi z plemion zachodniojordańskich zostało odebrane jako burzenie relacji z JHWH, a nawet odwracanie się od Niego. Takie postępowanie uznano za przekroczenie granic wolności ludzkiego działania i zamach na sferę działalności Boga. Dostrzeżono w nim rodzaj deklaracji niezależności od JHWH i znak oddalenia się od Niego³².

Kapłan Pinchas, który stał na czele delegacji zachodniojordańskiej, zbudowanie owego ołtarza porównał do dwóch grzesznych epizodów z przeszłości Izraela: do rozpustnego i bałwochwalczego postępowania niektórych Izraelitów w Peor (Lb 25), gdzie – jak podaje tekst biblijny – Izraelici zaczęli uprawiać nierząd z Moabitkami, a one nakłaniały lud do brania udziału w ofiarach składanych ich bożkom (Lb 25,1-2), oraz do grzechu Akana, który sprzeniewierzył się prawu cheremu przy zajmowaniu Jerycha, zabierając dla siebie z dóbr poświęconych dla JHWH (Joz 7).

³⁰ Zob. np. H. Ringgren, מַעַל *ma'al*, w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, t. IV, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H-J. Fabry, Stuttgart 1984, s. 1039-1041; V. Fritz, *Das Buch Josua*, s. 223; R. Wakely, מַעַל (*mā'al*), w: *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*, t. 2, red. W.A. VanGemeren, Grand Rapids, Michigan 1997, s. 1012-1015; H.M. Dallaire, *Joshua*, w: *The Expositor's Bible Commentary. Revised Edition, Vol. 2: Numbers-Ruth*, red. T. Longman III – D.E. Garland, Grand Rapids, Michigan 2012, s. 1027; T.C. Butler, *Joshua 1-12* (Word Biblical Commentary; 7A), Grand Rapids, Michigan 2014, s. 405; T.C. Butler, *Joshua 13-24* (Word Biblical Commentary; 7B), Grand Rapids, Michigan 2014, s. 259.

³¹ Zob. L. Schwienhorst, מָרַד *mārad*, w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, t. V, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H-J. Fabry, Stuttgart 1984, s. 1-6; R. Knierim, מָרַד *mrd*, *sich auflehnen*, w: *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, t. 1, red. E. Jenni – C. Westermann, Gütersloh 1994, s. 925-928.

³² Por. V. Fritz, *Das Buch Josua*, s. 223; J.F.D. Creach, *Joshua* (Interpretation. A Bible Commentary for Teaching and Preaching), Louisville 2003, s. 110.

W jednym i drugim przypadku grzech spowodował gniew Boga na cały lud, a kara dotknęła dużą część Izraela – na podobieństwo plagi. W jednym i drugim przypadku grzech jawi się jako duchowa infekcja, ściągająca winę na całą społeczność³³.

Plemiona zachodniojordańskie czuły narodową więź z budowniczymi ołtarza. Pinchas wyraził więc obawy przed strasznymi konsekwencjami, jakie groziły całemu narodowi. Z poczucia narodowej jedności musiała też wynikać jego propozycja, aby owe zajordańskie plemiona zamieszkały również w kraju po zachodniej stronie Jordanu (Joz 22,19).

4. Ostateczne rozumienie ołtarza z Joz 22,9-34

Z biblijnego zapisu Joz 22,21-29 wynika, że plemiona Rubena, Gada i połowa plemienia Manassesu zbudowany przez siebie ołtarz postrzegały inaczej niż ludzie z plemion zachodniojordańskich, reprezentowanych przez kapłana Pinchasa i dziecięciu książąt. W odpowiedzi na usłyszane zarzuty potomkowie Rubena, Gada i połowa plemienia Manassesu zapewnili, że zbudowanie ołtarza nad Jordanem nie było ani buntem (*mered*), ani niewiernością (*ma'al*) względem Boga JHWH. Nie wyrażało wypowiedzenia lojalności wobec JHWH i odwrócenia się od Niego. Ich zamiarem nie było wzniesienie ołtarza do całopaleń i innych ofiar, lecz jako świadectwo pomiędzy nimi a plemionami zachodniojordańskimi.

Potomkowie Rubena, Gada i połowa plemienia Manassesu rzeczywiście nie zbudowali ołtarza na wschód od Jordanu, w ziemi, która dla części Izraelitów mogła uchodzić za nieczystą. Postawili go natomiast na zachodnim brzegu rzeki Jordan, w ziemi „własności JHWH, w której spoczął przybytek JHWH” (Joz 22,19). Ołtarz nad Jordanem, według intencji jego budowniczych, nie miał być konkurencją dla ołtarza w centralnym sanktuarium w Szilo. Nie został zbudowany dla składania na nim ofiar i odwracania ludu od JHWH (Joz 22,23). Nie był też ołtarzem wzniesionym dla sprawowania kultu ku czci innych bogów. Wprost przeciwnie. Głównym powodem jego postawienia była właśnie wiara w JHWH i poczucie braterstwa z tymi, którzy osiedlili się na zachód od Jordanu. Z nich płynęła potrzeba zagwarantowania sobie możliwości udziału w kulcie w sanktuarium centralnym. Wprawdzie owe dwa i pół z izraelskich plemion uznało Transjordanie za ziemię otrzymaną od Boga na zamieszkanie, to jednak religijną i narodową więź ze współbraćmi po zachodniej stronie rzeki pragnęli odnawiać poprzez regularne przekraczanie Jordanu dla służby Bogu JHWH przy ołtarzu w kraju, który – również w ich przekonaniu – był Jego własnością. Zbudowany nad Jordanem ołtarz miał to pragnienie wyrażać³⁴.

Sami budowniczcy ołtarza uznali swoje dzieło tylko za kopię, podobiznę ołtarza JHWH (*taḇnîṯ mizbaḥ jhwh*) (Joz 22,28). Według wzoru i projektu wskazanego

³³ Por. J.F.D. Creach, *Joshua*, s. 110-111.

³⁴ Tak. np. M.H. Woudstra, *The Book of Joshua* (The New International Commentary on the Old Testament), Grand Rapids, Michigan 1981, s. 327-328; J.L. Sicre, *Giosuè*, tł. z hiszp. P. Bernardini – M. Bernardini (Commenti biblici), Roma 2004, s. 374.

przez Boga (Wj 25,9.40) zostało zbudowane sanktuarium w Szilo – jego przybytek z ołtarzem, służące do oddawania czci Bogu JHWH przez całego Izraela. Ołtarz nad Jordanem był tylko kopią tamtejszego ołtarza³⁵. Został zbudowany „nie na całopalenia lub żertwy, lecz jako świadectwo” (*lō' l'e'ōlāh w'elō' l'ezebah kî- 'ēd hū'*) między potomkami Izraela osiedlonymi po wschodniej i zachodniej stronie Jordanu (Joz 22,28).

Według potomków Rubena, Gada i połowy plemienia Manasses zbudowany przez nich ołtarz nie był wyrazem buntu i apostazji, lecz znakiem wiary w Boga JHWH, gotowości i pragnienia trwania w przymierzu, które JHWH zawarł z ich przodkami, służby Bogu oraz lojalności i posłuszeństwa Bożemu prawu. Dla plemion zajordańskich ołtarz nad Jordanem miał być znakiem ich troski o religijną i narodową tożsamość oraz symbolem ich religijnej i narodowej więzi z braćmi zamieszkającymi na zachód od Jordanu. Dla przyszłych pokoleń z plemion wschodnio- i zachodniojordańskich miał on być świadectwem, że wszystkie dzieci przymierza mają takie samo prawo do uczestnictwa w kulcie Boga JHWH³⁶.

Delegacja plemion zachodniojordańskich, na czele z kapłanem Pinchasem, zaakceptowała koncepcję ołtarza zaprezentowaną przez plemię Rubena i Gada oraz połowę plemienia Manasses. Zbudowany przez nich ołtarz przestał już pobudzać do braterskiej wojny. Wszyscy przyznali, że ołtarz nie jest tylko stołem do składania ofiar, lecz może być także symbolem obecności Boga pośród swego ludu oraz znakiem identyfikacyjnym społeczności Bogu poświęconej. Ołtarz, który początkowo był powodem niepokoju i sporu, ostatecznie stał się narzędziem rekuncyliacji ludu wierzącego w tego samego Boga³⁷. Taką rolę mógł pełnić ponieważ uznano go za świadectwo, że JHWH jest Bogiem (*'ēd ... kî jhwh ha'elōhim*) (Joz 22,34).

Zakończenie

Ostatnia redakcja biblijnego opowiadania o epizodzie z ołtarzem nad Jordanem (Joz 22,9-34) nastąpiła najprawdopodobniej w Jerozolimie po wygnaniu babilońskim, w okresie perskim. Społeczność Judejczyków odradzała się religijnie i narodowo. Stawiano wówczas pytania: Kto właściwie należy do ludu Bożego? Kto jest adresatem Bożego błogosławieństwa i kto spadkobiercą obietnic Boga JHWH? Wy-

³⁵ Tak. np. R.S. Hess, *Giosuè. Introduzione e commentario* (Commentari ai libri dell'Antico Testamento), tł. z ang. E. Grosso, Roma 2006, s. 405. Zob. także L. Koehler – W. Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, t. 2, Leiden 1995, s. 1554; F. Brown – S.R. Driver – C.A. Briggs, *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon with Appendix Containing the Biblical Aramaic*, Peabody, Massachusetts 1997, s. 125; T.C. Butler, *Joshua 13–24*, s. 262.

³⁶ Zob. np. J.A. Soggin, *Joshua. A Commentary* (Old Testament Library), tł. z fran. R.A. Wilson, London 1988, s. 214; B.K. Waltke, *Joshua*, w: *New Bible Commentary: 21st Century Edition*, red. D.A. Carson i in., Leicester 1994, s. 256; H.M. Dallaire, *Joshua*, s. 1029-1030; S. Wypych, *Ścisła łączność wszystkich plemion Izraela według Księgi Jozuego*, w: *Będziecie moimi świadkami. Księga pamiątkowa dla Księdza Józefa Kozyry*, red. M. Basiuk – A. Malina, Warszawa 2012, s. 408-415.

³⁷ Więcej V. Fritz, *Das Buch Josua*, s. 224-226; R.D. Nelson, *Joshua. A Commentary* (The Old Testament Library), Louisville, Kentucky 1997, s. 249-250.

znacznikami żydowskiej tożsamości były wówczas przede wszystkim więzy krwi z przodkami – synami Jakuba, związek ze świątynią i uczestnictwo w kulcie oraz posłuszeństwo Torze.

Historia z ołtarzem zbudowanym nad Jordanem niosła przesłanie wówczas bardzo aktualne zarówno dla repatriantów, napotykaających po powrocie do Ziemi Obiecanej na problemy nie tylko ekonomiczne, ale także społeczne i religijne, jak i dla tych, którzy pozostali w kraju, nie doświadczając wygnania z ojczyzny, lecz mimo to z różnych powodów przeżywali kryzys izraelskiej tożsamości. Opowiadanie o ołtarzu nad Jordanem mogło uczyć, że wszyscy potomkowie Jakuba, także ci, którzy osiedlili się poza Ziemią Obiecaną, mogą mieć udział w dobrodziejstwach JHWH i w Jego błogosławieństwie. Tego nie determinują granice geograficzne i polityczne. Co jest ważne i decydujące, to uznanie JHWH za jedyne Boga, odpowiedzialne poczucie więzi z ludem przymierza oraz trwanie w przymierzu poprzez lojalność i posłuszeństwo Bożemu prawu. Pouczenie z Joz 22,9-34 zachowuje swoją aktualność także dzisiaj i to nie tylko wśród członków narodu wybranego.

Literatura

- Allen, L.C., *Psalms 101-150, Revised* (Word Biblical Commentary; 21), Grand Rapids, Michigan 2002.
- Averbeck, R.E., מִזְבֵּחַ (mizbēaḥ, pl. מִזְבְּחוֹת), w: *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*, t. 2, red. W.A. VanGemeren, Grand Rapids, Michigan 1997, s. 881-901.
- Block, D.I., *The NIV Application Commentary: Deuteronomy*, Grand Rapids, Michigan 2012.
- Brown, F. – Driver, S.R. – Briggs, C.A., *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon with Appendix Containing the Biblical Aramaic*, Peabody, Massachusetts 1997.
- Butler, T.C., *Joshua 1–12* (Word Biblical Commentary; 7A), Grand Rapids, Michigan 2014.
- Butler, T.C., *Joshua 13–24* (Word Biblical Commentary; 7B), Grand Rapids, Michigan 2014.
- Childs, B.S., *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary* (The Old Testament Library), Louisville 1976.
- Conrad, D., *Studien zum Altargesetz: Ex 20:24-26*, Marburg 1968.
- Craigie, P.C., *Psalms 1-50* (Word Biblical Commentary; 19), Grand Rapids, Michigan 2004.
- Craigie, P.C., *The Book of Deuteronomy* (New International Commentary on the Old Testament), Grand Rapids, Michigan 1976.
- Creach, J.F.D., *Joshua* (Interpretation. A Bible Commentary for Teaching and Preaching), Louisville 2003.
- Dallaire, H.M., *Joshua*, w: *The Expositor's Bible Commentary. Revised Edition, Vol. 2: Numbers-Ruth*, red. T. Longman III – D.E. Garland, Grand Rapids, Michigan 2012, s. 815-1042.
- de Vaux, R., *Ancient Israel. Its Life and Institutions*, tł. J. McHugh, London 1994.
- Dohmen, Ch., מִזְבֵּחַ mizbeaḥ w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, t. 4, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry, Stuttgart 1983, s. 787-801.
- Driver, S.R., *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy. International Critical Commentary*, Edinburgh 1901.
- Enns, P., *The NIV Application Commentary: Exodus*, Grand Rapids, Michigan 2000.
- Fritz, V., *Das Buch Josua* (Handbuch zum Alten Testament; 1/7), Tübingen 1994.
- Goldschmidt, L., *Der Babylonische Talmud*, t. 12, Frankfurt am Main 1996.
- Grisanti, M.A., *Deuteronomy*, w: *The Expositor's Bible Commentary. Revised Edition, Vol. 2: Numbers-Ruth*, red. T. Longman III – D.E. Garland, Grand Rapids, Michigan 2012, s. 457-815.

- Haak, R.D., „Altar”, w: *The Anchor Yale Bible Dictionary*, t. 1, red. D.N. Freedman, New York 1992, s. 162-167.
- Hemelseoet, B., „Altar”, w: *Bibel-Lexikon*, red. H. Haag, Einsiedeln ²1968, s. 53-54.
- Hertog, C.G. den, *Der geschichtliche Hintergrund der Erzählung Joz 22*, w: *Saxa Loquentur. Studien zur Archäologie Palästinas / Israels*, Fs. V. Fritz, red. C.G. den Hertog – U. Hübner – S. Mürger, Münster 2003, s. 61-83.
- Hess, R.S., *Giosuè. Introduzione e commentario* (Commentari ai libri dell’Antico Testamento), tł. z ang. E. Grosso, Roma 2006.
- Hess, R.S., *Leviticus*, w: *The Expositor’s Bible Commentary. Revised Edition, Vol. 1: Genesis-Leviticus*, red. T. Longman III – D.E. Garland, Grand Rapids, Michigan 2008, s. 564-826.
- Houtman, C., *Exodus, Vol. 2: Chapters 7:14-19:25* (Historical Commentary on the Old Testament), tł. z holend. S. Woudstra, Kampen 1996.
- Kedar-Kopfstein, B., קָרָן *qerān*, w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, t. 7, red. H. Ringgren – H-J. Fabry, Stuttgart 1993, s. 181-189.
- Keel, *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament: am Beispiel der Psalmen*, Göttingen ⁵1996.
- Knierim, R., מָרַד *mrd*, *sich auflehnen*, w: *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, t. 1, red. E. Jenni – C. Westermann, Gütersloh ³1994, s. 925-928.
- Koehler, L. – Baumgartner, W., *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, t. 1, Leiden ³1995.
- Koehler, L. – Baumgartner, W., *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, t. 2, Leiden ³1995.
- Lemański, J., *Księga Rodzaju rozdziały 11,27–36,43. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament; I/2), Częstochowa 2014.
- Levine, B.A., *Leviticus* (The JPS Torah Commentary; 3), Philadelphia, Pennsylvania 1989.
- Longman III, T., *Immanuel in Our Place: Seeing Christ in Israel’s Worship* (The Gospel According to the Old Testament), Phillipsburg, New Jersey 2001.
- McConville, J.G., *Deuteronomy* (Apollos Old Testament Commentary; 5), Downers Grove, Illinois 2002.
- McConville, J.G., *Time, Place and the Deuteronomimic Altar-Law*, w: *Time and Place in Deuteronomy* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series; 179), red. J.G. McConville – J.G. Millar, Sheffield 1994, s. 89-139.
- Merrill, E.H., *Deuteronomy* (The New American Commentary; 4), Nashville, Tennessee 1994.
- Neihaus, J., *The Central Sanctuary: Where and When?*, „Tyndale Bulletin” 43/1 (1992), s. 3-30.
- Nelson, R.D., *Joshua. A Commentary* (The Old Testament Library), Louisville, Kentucky 1997.
- Ottosson, M., *Gilead: Tradition and History* (Coniectanea Biblica. Old Testament Series; 3), Lund 1969.
- Pritchard, J.B. (red.), *Wielki atlas biblijny*, tł. T. Mieszkowski, Warszawa 1997.
- Ravasi, G., *Il libro dei Salmi. Vol. I (1–50). Commento e attualizzazione*, Bologna 1997.
- Reiterer, F.V., „Altar”, w: *Herders Neues Bibellexikon*, red. F. Kogler, Freiburg - Basel - Wien 2008, s. 23-24.
- Ridderbos, J., *Deuteronomy. Bible Student’s Commentary*, tł. E.M. van der Maas, Grand Rapids, Michigan 1984.
- Ringgren, H., מָעַל *ma‘al*, w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, t. IV, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H-J. Fabry, Stuttgart 1984, s. 1038-1042.
- Robertson, E., *The Altar of Earth (Ex 20,24-26)*, „The Journal of Jewish Studies” 1/1 (1948–1949), s. 12-21.
- Sarna, N.M., *Exodus* (The JPS Torah Commentary; 2), Philadelphia, Pennsylvania 1991.
- Sarna, N.M., *Genesis* (The JPS Torah Commentary; 1), Philadelphia, Pennsylvania 2002.
- Scharbert, J., *Exodus* (Die Neue Echter Bibel. Altes Testament; 24), Würzburg 1989.
- Scharbert, J., *Genesis 1-11* (Die Neue Echter Bibel. Altes Testament; 5), Würzburg ³1990.

- Schwienhorst, L., מָרָד *mārad*, w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, t. V, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry, Stuttgart 1984, s. 1-6.
- Seebass, H., „*Holy*” *Land in the Old Testament: Numbers and Joshua*, „*Vetus Testamentum*” 56/1 (2006), s. 92-104.
- Sicre, J.L., *Giosuè*, tł. z hiszp. P. Bernardini – M. Bernardini (Commenti biblici), Roma 2004.
- Simian-Yofre, H., *Amos. Nuova versione, introduzione e commento* (I libri biblici. Primo Testamento; 15), Milano 2002.
- Soggin, J.A., *Joshua. A Commentary* (Old Testament Library), tł. z fran. R.A. Wilson, London 1988.
- Szamocki, G., *Hebrajskie wyrażenie be-/le-nachala („jako dziedzictwo”) i be-jad („w rękę”) w odniesieniu do Bożego daru ziemi dla Izraela*, „*Przegląd Religioznawczy*” 217/3 (2005), s. 3-8.
- Szamocki, G., *Przejście Izraelitów przez Jordan (Joz 3,1-5,1). Historiografia, teologia, pareneza*, Gdańsk 2011.
- Szyjewski, A., „*Ołtarz*”, w *Encyklopedia Katolicka*, t. 14, red. E. Gigilewicz i in., Lublin 2010, s. 257-259.
- Szyjewski, A., „*Ołtarz*”, w *Religia. Encyklopedia*, t. 7, red. T. Gadacz – B. Milerski, Warszawa 2003, s. 411.
- Szymczak, M., (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 1988, 516.
- Thompson, J., *Deuteronomy*, Downers Grove, Illinois 1974.
- Vogt, P.T., *Religious Concepts in the Theology of Deuteronomy: A Re-Appraisal of Deuteronomic Theology and the Significance of Torah*, dysertacja doktorska - University of Gloucestershire, 2003.
- Wakely, R., מַעַל (*mā'al*), w: *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*, t. 2, red. W.A. VanGemeren, Grand Rapids, Michigan 1997, s. 1012-1017.
- Waltke, B.K., *Joshua*, w: *New Bible Commentary: 21st Century Edition*, red. D.A. Carson i in., Leicester 1994, s. 232-259.
- Weinfeld, M., *Deuteronomy 1-11* (Anchor Bible), New York 1991.
- Weinfeld, M., *The Extent of the Promised Land – the Status of Transjordan*, w: *Das Land Israel in biblischer Zeit* (Göttinger theologische Arbeiten; 25), red. G. Strecker, Göttingen 1983, s. 59-75.
- Wellhausen, J., *Prolegomena to the History of Ancient Israel*, Gloucester, Massachusetts 1973.
- Wenham, G., *Deuteronomy and the Central Sanctuary*, „*Tyndale Bulletin*” 22 (1971), s. 103-118.
- Wenham, G.J., *Genesis 1-15* (Word Biblical Commentary; 1), Grand Rapids 1987.
- Wenham, G.J., *Genesis 16-50* (Word Biblical Commentary; 2), Grand Rapids 2000.
- Westermann, C., *Genesis. Teil 2: Gen 4-11* (Biblischer Kommentar. Altes Testament, 1/2), Neukirchen-Vluyn 1999.
- Woudstra, M.H., *The Book of Joshua* (The New International Commentary on the Old Testament), Grand Rapids, Michigan 1981.
- Wypych, S., *Ścisła łączność wszystkich plemion Izraela według Księgi Jozuego*, w: *Będziecie moimi świadkami. Księga pamiątkowa dla Księdza Józefa Kozyry*, red. M. Basiuk – A. Malina, Warszawa 2012, s. 397-415.

The Symbolism of the Altar in Joshua 22:9-34

Summary: According to the biblical tradition of the settlement of Israel in the land of Canaan, the sons of Gad and Reuben and half the tribe of Manasseh received for residence the land east of the Jordan. The text of Joshua 22 says that those Israelites provided assistance to their countrymen in taking possession of the land assigned to them in West Jordan, and then went on to settle their own territory. On their way they built an altar by the Jordan River. The people remaining on the west side found this altar to be illegal and deemed it a sign of rebellion and infidelity to the LORD that would bring the wrath and punishment of God on all the tribes.

In fact, the altar by the Jordan River was in keeping with the law on the altar of the LORD. It was not a rival to the altar of the central sanctuary at Shiloh. It did not function as an altar of sacrifice or any kind of idolatrous worship. As a copy of the altar at Shiloh it had a witnessing function. It was intended to testify to the belonging of the East Jordan tribes to the covenant people and to their loyalty to the LORD. It was an expression of their concern for national and religious ties and identity.

Keywords: the Book of Joshua, Israel, altar, loyalty, identity